

HUIVER ALS EEN VORM VAN 'PIËTAS'*

Raoul Bauer

Historici zijn hekkensluiters. Ze komen aan bod als de anderen hun werk hebben gedaan. (...) Maar anders dan de filosofie bij Hegel, die volgens zijn veel aangehaalde uitspraak net als de uil van Minerva pas bij de avondschemering haar vlucht begint, is de voor de geschiedschrijving gewenste avondzon een kunstmatige. Historici werken in het volle daglicht, want de geschiedenis zelf pauzeert nooit.

H.W. von der Dunk

H.W. von der Dunk, *De verdwijnende hemel. Over de cultuur van Europa in de twintigste eeuw*. Amsterdam, Meulenhoff (Antwerpen, De Standaard), 2000, 2 delen: 496 en 576 pp., 2.290 Bfr., ISBN 90 290 6850 7.

1.

In de jaren negentig van de eeuw waarvan pas de achterdeur gesloten werd, verscheen een aantal boeken dat in het teken stond van een 'eind-gevoel'. Zonder enige twijfel was er hieronder heel wat humbug van auteurs én uitgevers die met nostradamus-achtige publicaties op de kar van een als apocalyptisch aangekondigde millenniumwende wilden springen. Andere hadden een zeer diepgravende inhoud en verrijkten het debat over de heersende tijdgeest. Het inzicht op een keerpunt te zijn gekomen was veelal aanwezig. Voor sommigen was dit keerpunt tevens een eindpunt. Niets om zich overigens (te veel) ongerust over te maken. Maar toch! Het vooropgestelde 'einde' is eerder synoniem van een soort van voltooiing, waarbij het niet steeds duidelijk is, hoe de wereld er 'erna' zal uitzien. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het succesboek van Francis Fukuyama, *The End of History and the last Man* (1992)¹ of uit *A brief History of Time* (1991)² waarin Stephen Hawking het einde van de wetenschap binnen bereik ziet, waar de 'gedachten van God' zullen ontcijferd zijn. Anderen vertalen dit 'Wendepunt' positief als een pad dat men inslaat, weg van de oude wetenschappelijke 'zekerheden'. Dit inzicht leidt tot een nieuw creatief élan zoals blijkt uit *La Fin des Certitudes* (1996) van Ilya Prigogine³ en uit *De strijd tegen de schijnbare zekerheden* (2000) van Alfons Dupré⁴. Vanuit een andere hoek zet men zich in een bepaald filosofisch discours af tegen een overheersend

wetenschappelijk-industriële of 'techno-sciëntistische' visie en pleit men voor een herwaardering van de 'ziel' en het 'mysterie'. Dit treft men bijvoorbeeld aan in *De herontdekking van de ziel. Voor een volwaardige kwaliteitszorg* (1999) van Herman De Dijn⁵ of vindt men terug in de ervaring van een hernieuwd metafysisch vertrouwen in een werkzame geschiedenis- en levenszin zoals in het boek *Naakt geboren* (1999) van Jacques De Visscher⁶.

Opvallend bij al die voorbeelden is de manier waarop deze ideeën vervlochten zitten in het geschiedgebeuren van de twintigste eeuw: de democratie in haar diverse verschijningsvormen, het naar voren treden van totalitaire leiders, de manier waarop de kunsten zich presenteren, diverse emancipatiebewegingen... zijn alle uitingen van een dieperliggende problematiek die ook bij de vermelde auteurs minstens impliciet aanwezig is.

Op het moment dat de mens de stap zet naar het derde millennium, loopt hij nog met heel wat vragen rond en dit zowel wat zijn persoonlijk leven betreft als dat van de gemeenschap. Nochtans was het hem in een nog niet zo heel ver verwijderd verleden, totaal anders voorgesteld. Maar in de twintigste eeuw werden de beloftes, gedaan in de negentiende, niet ingelost. Deze vaststelling houdt niet per se een veroordeling in van de pas afgelopen era. Verwachtingen kunnen ook niet gerealiseerd geraken omdat ze te hoog gegrepen zijn of omdat men ze als schadelijk voor de mens verwerpt.

2

Er zijn veel geschiedenissen van de Europese cultuur in de twintigste eeuw mogelijk en elke opzet blijft uiteraard een poging om naar het mono-perspectivistische verhaal te transponeren wat zich in oneindig veel verschillende perspectieven manifesteert.

Van de generaties mensen die geleefd hebben in de schaduw van die erfenis, haar soms verder hebben uitgebouwd, haar soms hebben bevochten en die ondanks die vele banden met het recent verleden, toch een eigen cultuurontwerp wisten uit te bouwen, schreef de Nederlandse hoogleraar H.W. Von der Dunk een boeiend en bijwijlen beklijvend portret.

In zijn boek *De verdwijnende hemel* behandelt hij de cultuurgeschiedenis van Europa in de twintigste eeuw. Anders dan vaak het geval is, krijgt hier het begrip cultuurgeschiedenis zijn volle betekenis. De grote politieke, maatschappelijke en technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op het denken, de moraal en het levensgevoel, tracht Von der Dunk in een begrijpelijke eenheid te vatten. Een dergelijk opzet – waarbij zich op de achtergrond de schaduw van Huizinga's homogeen cultuurbegrip aftekent – kent zijn inhoudelijke rijkdom maar

ook zijn typische methodologische problematiek. Op grond van de enorme verscheidenheid aan politieke, maatschappelijke, artistieke, wetenschappelijke, enz. gebeurtenissen en realisaties die in de loop van een volle eeuw gebeurd zijn, een intelligibel geheel smeden waarin alle deelgebieden tot hun recht komen en waarbij tegelijk hun inbreng in het geheel van de twintigste-eeuwse westerse cultuur gearticuleerd wordt, is en blijft een onthutsende opdracht.

De cultuurhistoricus verlaat hier de comfortabele zekerheid van het (specialistisch) bronnenonderzoek voor het glibberige pad van de synthese die nu eenmaal steunt op (*horribile dictu!*) een noodzakelijk subjectieve interpretatie. "Iedere historicus kent de kwelling der synthese", schrijft de Leuvense mediëvist Léopold Genicot aan het begin van zijn *Cultuurgeschiedenis der Middeleeuwen*. "Hij heeft de onaangename indruk het contact met de werkelijkheid te verliezen en te verzinken in het kunstmatige, zelfs in de willekeur... Toch is de synthese noodzakelijk". Met dat "kunstmatige" en die "willekeur" waarover Genicot het heeft loopt het nog zo'n vaart niet: zijn boek is nog steeds één van de beste gidsen om inzicht te krijgen in die periode. Maar zijn overwegingen snijden hout. Men kan wat dit betreft de opvattingen van Von der Dunk hier naadloos bij laten aansluiten. Deze laatste wijst erop dat het begrip "cultuur" steeds een eenheid suggereert terwijl het tegelijk ook duidelijk is dat het leggen van de noodzakelijke verbanden hiertoe, zich onttrekt aan wetenschappelijke bewijzen! Hetzelfde geldt uiteraard ook voor de selectie van gebeurtenissen, figuren, stromingen en stijlen.

Is de historicus dan gedoemd om ter zake te werken met de natte vinger? Neen, hoegenaamd niet. De auteur kan hier van een soort van matrix of ordeningskader vertrekken dat hij construeert op basis van zijn groeiende vertrouwdheid met de brede feitelijke geschiedenis van de betrokken periode. Of met andere woorden tussen de 'bril' waarmee men naar de geschiedenis kijkt en die geschiedenis zelf, is er een blijvende wisselwerking die toelaat om het zicht op wat men 'ziet' steeds scherper te stellen, om de eenheid in die feitelijke verscheidenheid in steeds duidelijkere contouren vast te leggen.

Deze methodologische overwegingen maken in verband met deze matrix drie belangrijke inzichten duidelijk. Vooreerst gaat het hier om een intellectueel proces dat nooit definitief afgesloten wordt. Dat in een historische studie het 'laatste woord' over een periode of probleem zou kunnen geschreven worden, is dan ook kletspraat. Nauw hiermee verbonden vervolgens is het gegeven dat elke historicus en a fortiori elke cultuurhistoricus niets anders dan een persoonlijke kijk op het gebeuren kan geven en tenslotte hangt de inhoudelijke rijkdom en diepgang van het werk mede af van de kwaliteit van het ordeningskader. Hoe duidelijker dit de samenhang binnen de enorme verscheidenheid van historische feiten kan weergeven, des te waardevoller zal het resultaat zijn. *De verdwijnende hemel* vormt hiervan een sprekende illustratie.

Bij een kleine synchrone dwarsdoorsnede blijkt hoezeer de krachten van gisteren en morgen voor de tijdgenoot onzichtbaar door elkaar zijn geweven. Voor de een betekenden techniek en wetenschap een garantie voor algehele vooruitgang en een opklarende hemel, voor de ander een bedreiging van oude zekerheden of een façade van schijnhumaniteit, waarachter zich nog naamloze krachten roerden die in de toekomst voor verrassingen konden zorgen. Denken en normen worden altijd bepaald door de ervaringen met het verleden.

De invalshoek van waaruit Von der Dunk de complexiteit van de twintigste eeuw tracht te vatten zit gevat tussen twee grote cultuurpijlers: aan de ene kant de erfenis van de Verlichting en haar rationeel en mechanisch wereld- en mensbeeld die de basis vormen van de moderniteit en aan de andere kant het legaat van de Romantiek en haar irrationalisme. Op het eerste gezicht lijkt het hier om een duidelijke, scherpe polariteit te gaan als tussen twee cultuurcomponenten die elkaars schaduw niet kunnen verdragen. Bij nader toekijken evenwel valt hun gemeenschappelijke basis op: beide wortelen ze in de achttiende eeuw, beide zijn tegelijk kinderen én smaakmakers van de Franse Revolutie en beide zijn doorgebroken in de negentiende eeuw van waaruit ze de twintigste voluit kleuren. Deze 'verwantschap' verhinderde evenwel niet dat duidelijk uiteenlopende paden werden bewandeld. De ontwikkeling van de twintigste eeuw geeft hiervan frappante voorbeelden zoals we die aantreffen in onder andere de evolutie van het liberalisme, de democratie, het nationalisme, diverse vormen van dictatuur, de verschillende emancipatiebewegingen en de moraal. Met veel zin voor nuance beschrijft Von der Dunk de grote en kleine historische personages die midden deze veranderingen stonden: soms gaven ze vol politiek idealisme of geleid door een berekenende zelfzuchtigheid actief de toon aan, vaak leken ze meegesleurd te zijn geworden en overheersen verbittering, existentiële angst of zelfs verbijstering over het eigen optreden.

De auteur zet zijn verhaal over de twintigste eeuw fors aan vanuit de negentiende. Dit kan niet verbazen. Niet enkel is er de door hem gebruikte 'matrix' maar ook is het duidelijk dat de twintigste eeuw met talloze draden verbonden blijft met de vorige. Geldt dit uiteraard voor de democratie dan is dat ook het geval voor bijvoorbeeld de morele standaard van de burgerij. "Niets typeert het credo van de opkomendé middenklasse in de negentiende eeuw meer dan de symbiose van moraal, beschaving en prestatie", meent de auteur. In deze situatie waarin de kapitalistische huishouding zo nauw gelieerd is met kennis, vlijt, tucht en soberheid, wordt de basis gelegd voor de 'burgerlijke moraal' die, zoals Von der Dunk

argumenteert, de duidelijke standaard werd “voor de nieuwe samenleving na de erosie van het conservatief-christelijke wereldbeeld en de standenstaat”. Deze uit zich op verschillende terreinen: zo werd in deze context de dominante positie van de man in het patriarchale gezin tegenover de vrouw geponereerd zoals zij ook in éénklank gebeurde met het nationalisme waar de “natie (zich) als een supergezin spiegelde in het kleine gezin en omgekeerd”. Eveneens legt de auteur het verband tussen “de rationele instelling waar kapitalistische huishouding en industrialisatie tot op zekere hoogte om vroegen” en het geslachtsleven. Verder werkt die moraal door in “de verregaande neutralisering en verstopping van het vrouwelijk lichaam” en leidde deze pruderie eveneens tot “het kuisen van de geschiedschrijving en van literatuur en kunsten” Wat heeft dit alles te maken met onze vorige eeuw? “Het is geen overdrijving”, meent Von der Dunk “dat de eerste helft van de twintigste eeuw onder andere nog werd gekenmerkt door de lange moeizame rebellie tegen die moraalcode...” Deze korte uitweiding als illustratie bij de manier waarop uiteenlopende gegevens binnen éénzelfde verstaanscontext worden samengebracht.

Nadat de intellectuele en maatschappelijke bronnen van de twintigste eeuw zo op één kaart waren uitgesteld, bespreekt de auteur de periode 1890-1914 die onder de flatterende naam van ‘la belle époque’ in onze geschiedenis voortleeft. “Het was een wereld, waarin het morgen voorspelbaar leek, waarin iedereen wist wat zijn geld waard was, wat zijn beroeps- en toekomstvooruitzichten en die van zijn kinderen waren, kortom, waarin het persoonlijke leven in vast vertrouwde banen naar een in hoofdzaak als bekend veronderstelde toekomst stroomde”, citeert Von der Dunk hier uit Stefan Zweigs *Die Welt von gestern*. Elke nostalgische terugblik idealiseert het verleden. Hier was het niet anders.

Breed borstelt de schrijver de elementen van behoud en vernieuwing. Aanvankelijk beroert dit enkel een bovenlaag, een voorhoede van kunstenaars en intellectuelen. De overgrote meerderheid van de bevolking verlustigde zich in de fratsen van cabaretiërs of keek ademloos naar de eerste films of volgde met spanning de eerste grote sportmanifestaties. En zij die dit allemaal wat te druk vonden konden zich terugtrekken in de sentimentele droomwereld van onder anderen Hedwig Courths-Mahler of in de viriele avonturen van Karl Mays Winnetou en Old Shatterhand. Maar ook op dit niveau bleef de grote geschiedenis niet afwezig. De ogenschijnlijk zo duidelijk ‘onschuldige’ privé’-bezigheden als het beleven van sport of het zich uitleven in een jeugdbeweging, werden geaccapareerd door “hen die ... in een nationaal denkend, lichamenlijk sterk nageslacht waren geïnteresseerd”. En speciaal wat de nieuw opkomende jeugdbewegingen aangaat met hun vaak geestdriftige natuuroriëntatie, was bij deze groepen een protesthouding tegen een verstedelijkte maatschappij en in het verlengde hiervan een verlangen naar pre-industriële waarden manifest aanwezig.

Dieper weggezonden in het weefsel van de beginnende eeuw, achter de façade van zelfbewuste, burgerlijke degelijkheid, groeide ondertussen een nieuw revolutionair cultuurpatroon, meent Von der Dunk. Fundamentele ontwikkelingen

in de natuurwetenschappen waarin de begrippen 'ruimte' en 'tijd' hun vaste grond verloren, de nauwere band tussen wetenschap en de moderne techniek, de historisering van het denken dat in zijn kielzog ook de historisering van waarheid en geloof meezoog, het denken van Henri Bergson met zijn aanval op de gemechaniseerde tijd en op het heersende normenstelsel met zijn prestatiedwang, conformisme en egaliseringstendens woelden de beschavingsgrond om. Idem dito voor de kunsten, waar de relatie tot de werkelijkheid een fundamentele verandering onderging, een proces dat nog geaccentueerd werd door de zoektocht naar een nieuwe artistieke vormentaal. De werken van onder anderen Marcel Proust en James Joyce evoceren een existentiële tijdservaring terwijl bij een schrijver als Franz Kafka de scheiding tussen verbeelding en realiteit verdwijnt. Vanuit een brede eruditie geschreven, toont de auteur hier een beredeneerd panorama van de ontwikkelingen die zich binnen de diverse kunsten afspelen.

Al deze veranderingen, hoe gescheiden van aard ook, hebben uiteindelijk een gemeenschappelijk forum. Zowel in de wetenschappen, in de filosofie als in de kunsten "wordt een traditionele orde kwestieus die berust had op het axioma dat de wereld bestond uit vaste, herkenbare dingen... dat er een objectieve kenbare werkelijkheid bestond." Dit axioma is niet zomaar een cultuurfranje. Het is niet meer of minder dan "de garantie voor vooruitgang en voor vermeerdering van kennis en heerschappij over de materie". Voor deze ontmanteling van "een innerlijk samenhangende objectieve en onveranderlijke werkelijkheid" werd een prijs betaald. "Voortaan wordt het ongerijmde, verscheurde en ongrijpbare van het bestaan, veel meer dan de zingeving of catharsis, de dominante grondtoon in de kunst en het denken".

Midden deze "koortsachtige kentering" van het cultuurpatroon ontbrandt W.O.I. Was deze wel verwacht en door sommigen gewenst, de duur en het verloop waren dat niet. Heel duidelijk wijst de schrijver erop dat deze oorlog weliswaar een cesuur was en aanwezig bleef in de geesten en harten maar tegelijk ook als een soort van katalysator werkte waardoor de verandering en vernieuwingen van vóór 1914 in een stroomversnelling geraakten.

De beschrijving van het Interbellum en dan vooral de zeer uitgewerkte interpretatie van de jaren twintig vormt één van de meest boeiende hoofdstukken uit het boek. Uitvoerig bespreekt Von der Dunk diverse cultuurfacetten. Zowel de grote politieke gebeurtenissen, de smaakmakende denkers en kunstenaars de problematiek van de kerken maar ook de verdere doorbraak van jeugdbewegingen, de succesvolle schlagers en operettes, de verdere opmars van de film, van de radio, enz. komen ruim aan bod. In de jaren dertig wordt het landschap grimmiger: politieke en ideologische tegenstellingen worden scherper gesteld: jeugdbewegingen, radio en film bijvoorbeeld komen in de greep van de propaganda en de koorts stijgt tot op het einde van het decennium de hel losbreekt. Intrigerend om lezen, is hier hoe Von der Dunks analyses en interpretaties van Mussolini, Hitler, Lenin en Stalin én van hun regimes de historische feitelijkheid van het moment overschrijden. Hij toont aan hoe

deze "schijnparadijzen" wortels hebben zowel in de moderniteit als in een romantisch irrationalisme waardoor hij aan deze dictaturen een onrustwekkende actualiteit weet te geven.

4

Zoals de periode vóór 1914 als tijdperk van veiligheid en zekerheid en als *belle époque* de geschiedenis is ingegaan, zo heeft het nu aangebroken decennium, de jaren twintig, achteraf in het collectieve geheugen het stempel opgedrukt gekregen van zinderende creativiteit, vrije fantasievolle experimenteerlust en dynamiek.

(...)

Elke poging om de tijdgeest van een bepaalde periode onder één noemer te brengen, komt natuurlijk neer op een zeer selectieve en sterk persoonlijk gekleurde vereenvoudiging, waarbij de mensen uit die tijd zichzelf nauwelijks zullen herkennen. Zij kenden het vervolg niet, dat onze maatstaf is bij die beeldvorming.

(...)

Zoekt men achteraf naar een typering die zo veel mogelijk de kenmerkende stijl in het culturele leven, de gevoelens en het denken in die jaren (twintig) samenvat en dekt, dan dringen zich de woorden 'onrust' en 'uitbundigheid' op.

Dat de auteur meer dan tweehonderd pagina's blijft stilstaan bij de twintiger jaren, kan op het eerste gezicht verwondering wekken. Maar bekeken vanuit het bovenstaande inzicht én vanuit het geheel van zijn benadering lijkt deze uitvoerige belangstelling voor deze jaren volstrekt legitiem. Een centrale paragraaf in dit hoofdstuk is mijns inziens *Massa en mechanisatie als ziekte van de moderniteit*. Ik verklaar mij nader.

De tegenstelling tussen modernisme en antimodernisme is uiteraard ouder dan de twintigste eeuw. Zoals hierboven aangeduid gaat zij terug tot de achttiende (en voor bepaalde facetten moet men nog verder kijken). Nieuw is evenwel de invulling die in de twintigste eeuw aan deze confrontatie wordt gegeven. Bedoeld wordt de massificatie van de maatschappij en de mechanisatie van het bestaan. De aanzetten hiervoor werden reeds gezet in de 'belle époque'. Men kon ze bijvoorbeeld reeds terugvinden bij bepaalde neveneffecten van de massasporten met hun in het oog springende egaliserende effecten. Aangezwengeld door de Grote Oorlog komen ze evenwel pas in de jaren twintig duidelijk op het voorplan.

De wellicht meest bekende reactie tegen de massacultuur is afkomstig van de Spaanse filosoof José Ortega Y Gasset die met zijn boek *La Rebelión de las masas* (1930) (vertaald als *De opstand der horden*) in heel Europa doorbrak. Misschien minder spectaculair, maar niettemin even spraakmakend zijn de werken *Die geistige Situation der Zeit* (1931) van Karl Jaspers en *In de schaduwen van morgen* (1935) van Johan Huizinga. Staat de Duitser tegen over het begrip massa meer genuanceerd, toch ziet ook hij een oorzakelijk verband tussen massa en techniek en is ook hij van oordeel dat daardoor de vrije bewuste enkeling in het gedrang komt. Huizinga is nog somberder maar hij stond dan ook vijf jaar verder op het hellend vlak.

Het is natuurlijk gemakkelijk om achteraf kritiek te hebben op bepaalde tijdgebonden uitspraken van deze auteurs. Dat Huizinga's pleidooi voor een elite mede bepaald wordt door de "zeer Hollandse oligarchische traditie" zoals Von der Dunk vermeldt, ontkent niemand maar het raakt in feite op dit punt de kern van zijn tijdsanalyse niet. Waar de auteur op het einde van zijn studie schrijft dat "een door de hele eeuw lopende herkenbare ontwikkeling (...) de emancipatie van alle minder bedeelde groepen en de overeenkomstige afbraak van hiërarchieën is – van sociale maar ook van esthetische en culturele", dan is dit een uitspraak die dicht aanleunt bij Huizinga's cultuurkritiek.

Vanuit deze optiek wordt ook de tweede helft van de eeuw bekeken. De cultuur van de Koude Oorlog, van mei '68 en tenslotte van na de val van de muur en het huidige zogenaamde postmodernisme volgt uiteraard geen rechte lijn, eerder een kronkelweg. Maar duidelijk is dat de door Von der Dunk gebruikte bril een betekenisruimte geeft aan de grote hoofdmomenten uit die voorbije vijftig jaar.

Waar staan we nu? Het eindbeeld oogt niet optimistisch. Aansluitend bij het vorige citaat, wijst de auteur erop dat "die universele opwaartse beweging van de onderste lagen (vanzelf) leidde tot een neerwaartse beweging van de elites en de bovenlagen die tot uiting kwam in de reductie van schaamtengrenzen en een algemene vrijheid en vulgarisering van taal en omgangsvormen...". De gevolgen zijn niet geruststellend: elke esthetische en geestelijke rangorde wordt verworpen en door het wegvallen van autoriteiten komt het monopolie van moreel gezag in de handen van de 'openbare mening'.

Wil de mens niet verschrompelen tot een geestelijke amoëbe – wat, meent de auteur, volgens sommigen misschien in alle tevredenheid kan gebeuren – wil hij het triomfalisme over zijn materiële verwezenlijkingen niet laten ontsporen, dan is het misschien nodig dat hij ook opnieuw "de huiver als een vorm van piëtas" zou beoefenen.

Perspectieven die vanaf de jaren tachtig en negentig zichtbaar werden, zullen in de nieuwe eeuw de wereld voor vragen stellen waarvan de omvang zich vandaag al door de nevelen van de toekomst heen

aftekent. (...) Vragen, vele vragen, die de grens aangeven waar de geschiedenis vandaag ophoudt. En daarmee stuiten we op een laatste merkwaardige paradox: door de enorme toename van kennis is het zicht niet vergroot, maar verkort. De snelheid van de veranderingen dankzij wetenschap en techniek bemoeilijkt alle prognoses. Het bleek de laatste decennia van de twintigste eeuw keer op keer. De ongeëvenaarde radius van de informatie wordt een nevel die de blik op de toekomst versluiert. Bij alle technische mogelijkheden schijnen triomfalisme en huiver onmisbaar als een vorm van piëtas. In elk geval is hij een teken dat de menselijke soort, zoals ze zich sedert duizenden jaren in al haar contrasten en ongerijmdheden heeft voorgedaan, niet van zichzelf afscheid wil nemen. En misschien ligt daarin ook een garantie opgesloten dat elke generatie de horrorscenario's van de vorige ten slotte zal weerleggen.

Noten

*Een wat kortere versie van dit artikel verscheen al eerder in *Tertio* nr. 53, 14 februari 2001.

¹Francis Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Amsterdam, Contact, 1992.

²Stephen Hawking, *Verleden en toekomst van ruimte en tijd*. Amsterdam, Bert Bakker, 2001²⁴.

³Ilya Prigogine *La fin des certitudes*, Parijs, Odile Jacob, 1996.

⁴Alfons Dupré, *De strijd tegen de schijnbare zekerheden*. Leuven, Davidsfonds, 2000.

⁵Herman De Dijn, *De herontdekking van de ziel. Voor een volwaardige kwaliteitszorg*. Nijmegen, Valkhof Pers, 2000.

⁶Jacques De Visscher, *Naakt geboren. Over herbergzaamheid, lijfelijkheid, subjectiviteit en wereldlijkheid*. Leende, Damon, 1999.